
Historia i istota rachunkowości w kontekście prawa podatkowego

Rozpoczynając rozważania dotyczące Międzynarodowych Standardów Rachunkowości i Międzynarodowych Standardów Sprawozdawczości Finansowej (MSR), należy dokonać systematycznego ujęcia historii i istoty rachunkowości, aby określić kontekst, w jakim prawo bilansowe było i jest tworzone. Powstanie i rozwój rachunkowości są zasadniczo związane z okresem upowszechniania gospodarki towarowo-pieniężnej. Pierwsze zapisy dotyczące ewidencji gospodarczej były prowadzone już w starożytności, m.in. w Babilonii i Egipcie. Właśnie ten etap stworzył podstawy przyszłej rachunkowości rozumianej jako system informacyjno-kontrolny. Istotne znaczenie dla jej rozwoju miał okres średniowiecza, wtedy bowiem począwszy od końca XI w. nastąpił okres rozwoju handlu w basenie Morza Śródziemnego oraz w krajach Bliskiego i Dalekiego Wschodu. Coraz powszechniejsza stawała się umiejętność pisania, czytania i znajomość matematyki. Duże znaczenie miały również takie wynalazki jak ożaglowanie łańciskie, druk oraz nowy system liczbowy [Dobija, Jędrzejczyk, 2011; Sawicki (red.), 2002].

Pierwsze znane księgi, w których wykorzystano rachunkowość podwójną, pochodzą z 1340 r. i były prowadzone przez urzędników miasta Genui. W wieku XV pojawiły się pierwsze naukowe opracowania dotyczące księgowości kupieckiej i zasad nią rządzących. Początek rachunkowości nowożytnej, wciąż rozumianej jako działalność praktyczna, należy łączyć z dziełem zakonnika i matematyka Luci Paciolego „Zasady arytmetyki, geometrii, proporcji i proporcjonalności” (*Summa di Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalitia*), wydanym w Wenecji w 1494 r.¹ Część tego

¹ W rzeczywistości autorem pierwszej naukowej pracy o rachunkowości był Benedetto Cotrugli z Dubrownika. Pracę „O handlu i doskonałym kupcu” (*Della mercatura et del mercante perfetto*) napisał w 1458 r., jednak ukazała się drukiem dopiero w 1573 r., a co ważniejsze, jej zakres był znacznie węższy niż praca Luci Paciolego; por. [Wojciechowski, 1964].

działa, zatytułowana *Particularis de computis et scripturis*, była poświęcona opisowi ówczesnego stanu wiedzy teoretycznej i praktyki z zakresu prowadzenia ksiąg rachunkowych.

Do Polski już w XV w. za pośrednictwem miast włoskich bądź przez miasta niemieckie zaczęły docierać techniki prowadzenia ksiąg handlowych. Szczególną rolę dla rozwoju rachunkowości odgrywał Gdańsk, w którym jako w jedynym mieście w Polsce do XVII w. były wydawane podręczniki poświęcone księgowości kupieckiej.

Do upowszechnienia zasad księgowości w całej Europie przyczynił się wydany w 1673 r. we Francji kodeks handlowy, który nałożył na kupców obowiązek prowadzenia ksiąg handlowych oraz sporządzania bilansu co dwa lata, a także ich archiwizacji. Istotny wpływ na rachunkowość miała również rewolucja przemysłowa XIX i XX w. Szybki rozwój przemysłowy, a wraz z nim większe znaczenie aktywów trwałych i kosztów, wymagały rozwiązania kwestii dotyczących m.in. amortyzacji oraz systemu rachunku kosztów, co bezpośrednio łączyło się z fundamentalnym problemem memoriałowego i współmiernego ujęcia zasobów i strumieni. Nastąpiło też instytucjonalne i osobowe rozdzielenie inwestorów i zarządzających, dlatego też jednym z podstawowych wyzwań stała się adekwatna sprawozdawczość finansowa [Hendriksen, van Breda 2002, s. 64–65]. Akcjonariusze, inwestorzy, kredytodawcy, pracownicy oraz instytucje rządowe coraz częściej wymagali udostępniania stosownych informacji finansowych. W konsekwencji rachunkowość zaczęła być postrzegana jako niezbędny element w racjonalnym procesie decyzyjnym interesariuszy.

Szybkie przemiany na rynku kapitałowym i finansowym oraz współzależności między rynkami na świecie, po zażegnaniu kryzysu lat 30. XX w., spowodowały potrzebę usystematyzowania i ujednoczenia informacji o uczestnikach tych rynków, które byłyby ogólnie dostępne. Znaczenie tych informacji wynikało głównie z faktu, iż podstawą podejmowania decyzji gospodarczych, w tym inwestycyjnych, są rzetelne, wiarygodne i porównywalne informacje, które mogą zmniejszać ryzyko błędnych decyzji gospodarczych. Jednym z najważniejszych źródeł informacji są w tym obszarze sprawozdania finansowe, których brak porównywalności na skalę międzynarodową jest największą przeszkodą dla inwestorów i analityków współczesnego biznesu światowego [Micherda (red.), 2007, s. 38–41]. Zgłoszone w dobie globalizacji zapotrzebowanie na ujednoczenie sprawozdania finansowego skutkowało dążeniem do harmonizacji, a w dalszej perspektywie – do standaryzacji rachunkowości.

Przez stulecia rachunkowość była postrzegana przede wszystkim jako działalność praktyczna – swoistego rodzaju rzemiosło, a nie nauka. Jednocześnie, co warto podkreślić, stanowiła ona już w starożytności istotną siłę kulturotwórczą, przyczyniającą się do wykształcenia tak istotnych umiejętności jak zdolność abstrakcyjnego liczenia. Warto pamiętać, iż obecnie rachunkowość jest nauką ze względu na metodologię, a dziedziną stosowaną (praktyczną) ze względu na jej zorientowanie na cel [Jaruga (red.), 1991, s. 12–13]. Z wielu definicji rachunkowości można wyodrębnić pewne wspólne elementy, co pozwala na stwierdzenie, iż stanowi ona systemem informacyjny służący do podejmowania racjonalnych decyzji gospodarczych i kontroli, skupiający się na wartościowym pomiarze, opisie, prezentacji oraz interpretacji działalności gospodarczej.

Zasadniczo rachunkowość ma za zadanie dostarczać informacji potrzebnych do podejmowania decyzji o podmiocie gospodarczym w różnych kontekstach, np. ekonomicznym, kontrolnym czy podatkowym. Możliwe jest to ze względu na spełnianie przez rachunkowość wielu funkcji, które umożliwiają sprawowanie kontroli nad jednostką, analizowanie jej działalności, wypełnianie obowiązków sprawozdawczych, dowodowych i rozliczeniowych czy też dostarczanie określonych informacji dla celów statystycznych. W ujęciu historycznym pragmatyczny język rachunkowości doprowadził do funkcjonalnego jej podziału na rachunkowość finansową oraz rachunkowość zarządczą, przy czym pierwszą charakteryzuje zasadniczo retrospektywność ujęcia, a drugą – prospektywność. O ile procesy standaryzacji i harmonizacji rachunkowości silnie oddziałują na rachunkowości finansową (zwłaszcza sprawozdawczość finansową), o tyle ich wpływ na rachunkowość zarządczą jest dość ograniczony i nie należy oczekiwać narzucanych prawem standardów, które jej dotyczą². Obecnie rachunkowość jako dyscyplina naukowa może być uprawiana w trzech odrębnych, choć posiadających części wspólne, dziedzinach poznawczych takich jak: rachunkowość finansowa, rachunkowość zarządcza, rachunkowość podatkowa [Hołda, Pocięcha, 2004, s. 10].

W kontekście istoty rachunkowości jako systemu informacyjno-kontrolnego należy odróżnić rolę i znaczenie w każdym kraju prawa bilansowego i podatkowego. Do zadań i funkcji rachunkowości należy odzwierciedlenie sytuacji majątkowej i finansowej jednostki w sposób:

- **rzetelny** – zgodny z prawdą materialną,
- **prawidłowy** – zgodny z przepisami prawa,
- **jasny** – tzn. czytelny i jednoznaczny dla przeciętnego, rozsądnego i kompetentnego czytelnika.

Ostatecznie zasadniczym celem uregulowań prawa wynikających z Międzynarodowych Standardów Rachunkowości czy też Ustawy o rachunkowości (prawo bilansowe) jest wykazanie wyniku finansowego oraz sytuacji majątkowej i finansowej jednostki w sposób realny i zgodny z rzeczywistością. Temu właśnie służą podstawowe zasady rachunkowości, często nierespektowane przez wykładnię prawa podatkowego (np. problematyka limitowania kosztów uzyskania przychodów). Natomiast zasadniczym celem prawa podatkowego jest uzyskanie świadczeń pieniężnych pobieranych przez szeroko rozumiane państwo w celu uzyskania środków na pokrycie wydatków publicznych i prawo to spełnia głównie funkcję fiskalną. **Co do zasady, rachunkowość (prawo bilansowe) i ustalanie podatków (prawo podatkowe) powinny być traktowane zupełnie odrębnie, np. w zakresie ustalania stawek amortyzacyjnych, odpisów aktualizacyjnych, uznawania przychodów czy prezentacji obciążeń podatkowych.** Warto pamiętać, że ujęcie operacji gospodarczych w księgach rachunkowych prowadzonych zgodnie z prawem bilansowym obecnie w praktyce polskiej jest niezbędne do uznawania wielu kategorii kosztu w prawie podatkowym, np. dla kategorii kosztu uzyskania przychodu. Jednocześnie warto pamiętać, że możliwość stosowania rozwiązań podatkowych w sys-

² Oczywiście są opracowywane standardy dobrej praktyki rachunkowości zarządczej, ale nie należy je traktować jako element narzucony prawem.

temie rachunkowości jest ściśle limitowana pojęciem istotności – rozwiązania podatkowe mogą być traktowane jako uproszczenia, które jednak nie mogą czynić nierzetelnego obrazu sytuacji finansowej i ekonomicznej wynikającego z systemu rachunkowości³. Prawo podatkowe i prawo bilansowe są w pełni autonomiczne pod względem prawnym, niemniej obecnie w Polsce do obliczenia podstawy opodatkowania bazą są prawidłowo prowadzone księgi rachunkowe. W przypadku jednostek opierających się na Ustawie o rachunkowości, które nie podlegają obowiązkowi badania przez biegłego rewidenta, wciąż w naszych warunkach gospodarczych można spotkać się z bezkrytycznym stosowaniem rozwiązań podatkowych w systemie rachunkowości. Tego typu postępowanie (np. stosowanie stawek amortyzacji podatkowej nieodzwierciedlających oczekiwanego okresu użyteczności) będzie w szczególności niezgodne z istotą MSR.

³ Pojęcie istotności w kontekście MSR zostało zaprezentowane w podrozdziale 7.20.

Rozdział 2

Systemy rachunkowości na świecie i proces jej standaryzacji

Proces standaryzacji rachunkowości może odbywać się z wykorzystaniem różnych tradycji rachunkowości. Odnosząc się do rachunkowości w różnych krajach, w kontekście ich tradycji, można dokonać wielu klasyfikacji. Podział taki można bazować na charakterystyce systemów rachunkowości ze względu na kombinacje optymizmu i jawności, która zostanie przeciwstawiona dyskrecji i konserwatyzmowi. W takiej sytuacji można wyróżnić trzy znaczące systemy rachunkowości rozpowszechnione na świecie.

Pierwszy z nich to nurt **rachunkowości anglosaskiej** charakterystyczny dla takich krajów, jak: Wielka Brytania, USA, Australia, Kanada, państwa skandynawskie oraz Holandia. Model ten jest ukierunkowany głównie na interes inwestorów, gdzie wpływ prawa podatkowego jest zaniedbywalny i występuje ewidentna wyższość treści ekonomicznej nad formą prawną (podstawę stanowi zasada *true and fair view*). W tym systemie znaczenie wartości godziwej w wycenach jest duże i odnosi się nie tylko do kategorii aktywów i zobowiązań finansowych¹.

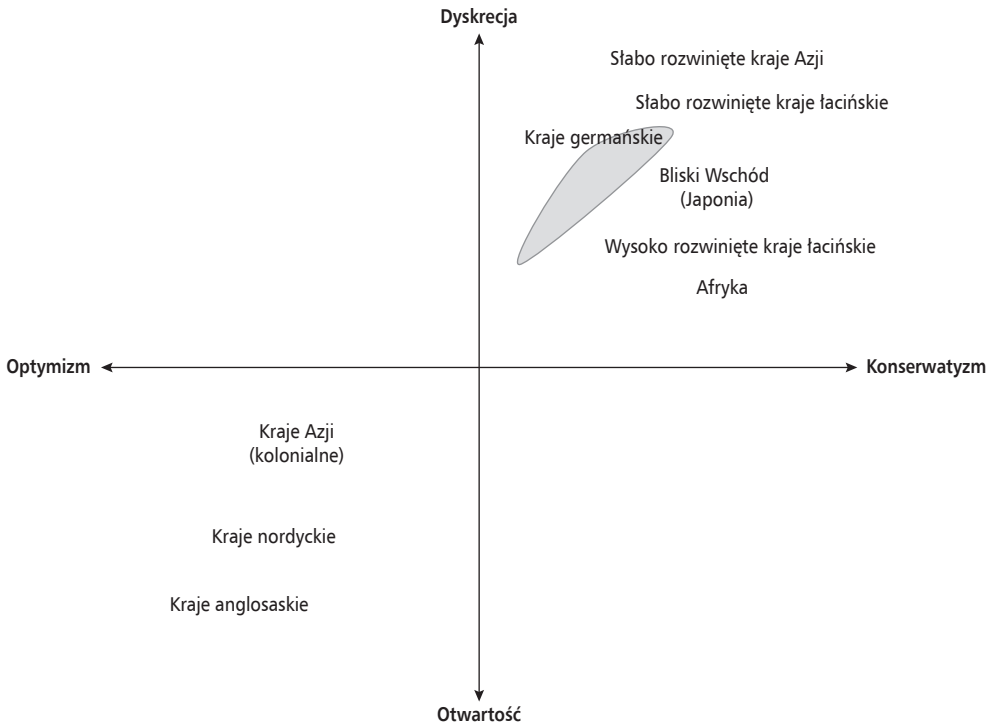
Kolejny podstawowy model rachunkowości występuje w obszarze silnego oddziaływania **niemieckiej kultury ekonomicznej**, w którym jest chroniony przede wszystkim interes wierzycieli, z mocno akcentowaną zasadą ostrożności. Do krajów stosujących tego typu podejście poza Niemcami można zaliczyć np. Czechy czy Austrię. W modelu tym duży wpływ na preferowane rozwiązania mają przepisy prawa podatkowego, a wartość wykazywanych zysków/strat jest znacznie ograniczana przez czynniki głównie o charakterze podatkowym. Stosowanie wartości godziwej w wycenach jest stosunkowo małe, a istotne znaczenie ma wykorzystanie koncepcji kosztu historycznego.

¹ Szeroką analizę czynników kulturowych na system rachunkowości można znaleźć w literaturze np. [Gray i in., 2006; Andrzejewski, 2000].

Ostatni ze znaczących systemów rachunkowości to **model stosowany przez rozwinięte kraje łańskie** – w szczególności Włochy, Francję czy Hiszpanię. W krajach tych jest stosowana zasada *true and fair view*, ale tylko w ograniczonym zakresie. Prowadzi to do sytuacji, gdzie zdecydowanie pierwszoplanowe znaczenie mają przepisy prawa rachunkowości i wyraźna jest ich dominacja nad zwyczajami, przy czym wpływ prawa podatkowego na praktykę rachunkowości jest raczej niewielki.

Przedstawiona systematyka może być uproszczona do dwóch znaczących tradycji rachunkowości, tj. **modelu anglosaskiego** i **modelu kontynentalnego** (w ramach którego można umieścić wskazane powyżej modele obszaru niemieckiego oraz łańskie).

Rysunek 2.1. Schematyczna klasyfikacja głównych systemów rachunkowości

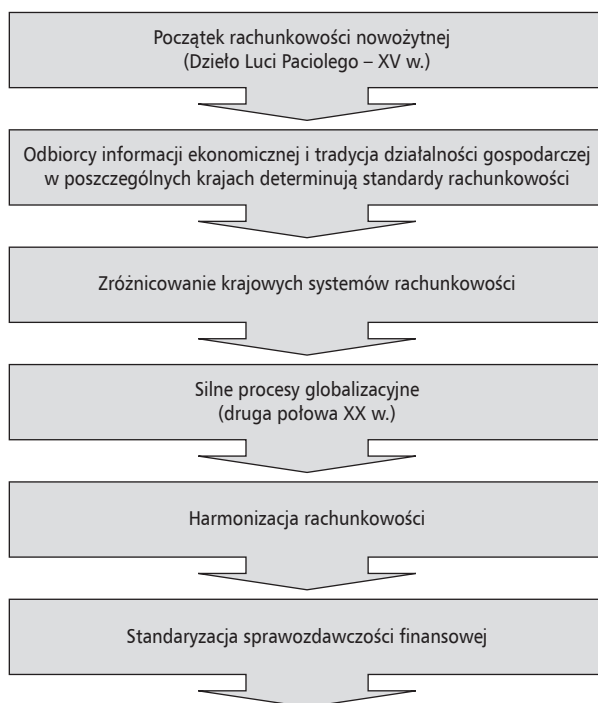
■ Sugerowane miejsce polskiego systemu rachunkowości i rewizji finansowej

Źródło: [Hołda, 2001, s. 4].

Rozwiązania przyjęte w polskim systemie finansowym (Ustawa o rachunkowości) są zbliżone do kontynentalnego pojmowania istoty rachunkowości, jednak wyraźny jest wpływ rozwiązań anglosaskich i zasady *true and fair view*. Pozwala to na umiejscowienie rodzimego systemu rachunkowości, a w konsekwencji i rewizji finansowej, na tle rozwiązań światowych, które prezentuje rysunek 2.1. Wykorzystane do klasyfikacji systemów rachunkowości na tym rysunku cztery podstawowe cechy: dyskrecja, optymizm, otwartość oraz konserwatyzm, dotyczą zasadniczo roli rachunkowości jako systemu

informacyjnego. Przez **konserwatyzm** należy rozumieć dużą rolę ostrożności wycen (m.in. zakresu tworzenia rezerw czy odpisów aktualizacyjnych) oraz istotne znaczenie procedur zarówno dokumentowych, jak i prawnych, natomiast cechą **optymizmu** jest brak szczególnego znaczenia zasady ostrożności wyceny (co skutkuje m.in. mniejszą asymetrią w uznawaniu przychodów i kosztów) oraz brak istotnego przywiązania do procedur formalnych. Warto pamiętać, że w systemach konserwatywnych wykorzystanie koncepcji wartości godziwej jest znacznie mniejsze niż w systemach o charakterze optymistycznym. Z kolei przez **systemy otwarte** należy rozumieć takie, w których formy sprawozdawcze nie są narzucane, a dostosowane do znaczenia prezentowanych treści, ujawnienia informacji dotyczą każdej ważnej informacji dla odbiorcy, nawet jeśli prawo formalnie nie nakazuje takiego ujawnienia, a dostęp do informacji jest powszechny. W **systemach dyskretnych** formy sprawozdawcze należy traktować jako obowiązujące, a co najwyżej można je uszczegóławiać i zakres ujawnianych informacji zostaje ograniczony do wskazanych w prawie.

Rysunek 2.2. Ewolucja rachunkowości

Źródło: opracowanie własne.

Współcześnie można zaobserwować wyraźne tendencje zmierzające do standaryzacji zarówno rachunkowości, jak i audytu (rewizji finansowej). Zasadniczo na skutek intensywnych procesów globalizacyjnych istnieje potrzeba tworzenia odpowiednich podstaw prawnych, aby sprawozdania finansowe różnych krajów, w tym ich badanie,